

ЗАХАРИЈА ОРФЕЛИН – ИМЕ КАО ДУКАТ

Успостављајући почетком 19. века једну од првих периодизација српске књижевности, чешки слависта Јозеф Добровски поделио ју је на стару и нову. Почетак нове српске књижевности везао је уз име и дело Захарије Орфелина, једног од најзначајнијих али и најнеобичнијих стваралаца које су Срби икад имали. Списак Орфелинових занимања је дуг, што је сведочанство о стању културне запуштености на многим пољима, али и резултат сасвим одређене и свесне просветитељске усмерености и напора да се српска култура, до тада у основи средњовековна, подигне у ранг савремених европских достигнућа. Орфелин је био учитељ и чиновник, песник и графичар, лексикограф и природњак, историчар и виноградар, преводилац, уредник и издавач, полемичар и путник, и још много тога. Знао је руски, латински, немачки, француски. Сакупио је властиту библиотеку од преко 200 књига. То је и једина збирка његових ствари сачувана до данас. Многа места у његовом деловању нису објашњена, нека то никада неће ни бити, а понешто ће се још, ипак, открити. Оно што се при том неће мењати јесте оцена о Орфелиновом делу. Иако неједнако и не сасвим оригинално, оцењивано је

врло високо, а извесно ће и даље бити предмет многих студија и увек ће остати у врху стваралаштва језика којем припада и епохе у којој је створено.

Много непознатог оставио је сам Орфелин јер је, ко зна због чега, мистификовао свој живот и рад и заметао трагове. И о његовом презимену, које је сам узео, постоје једино претпоставке: да је настало спајањем античких митолошких имена Орфеј и Лин; затим, да потиче од француске речи *orphelin* (сирочче), или да је преузето од имена француског медаљера Армана Жилбера Орфелина из 17. века. Презиме Стефановић, под којим се такође помиње, није никада и нигде употребио; осим тога, оно није начињено према очевом имену, јер му се отац звао Јован.

Прва Орфелинова биографија објављена је за његовог живота, 1776. у лексикону угарских писаца ученог мађарског пијаристе Елека Хорањија и садржи податке које ниједан каснији извор није довео у сумњу. Орфелин је рођен у Вуковару 1726. године. Та година једна је од најзначајнијих у српској нововековној културној историји. У Сремским Карловцима те године браћа Суворов, Максим и Петар, Руси, отварају прву словенско-латинску школу. У Карловце су стигли одлуком Петра Великог, на молбу митрополита Викентија Поповића. Донели су букваре руског просветитеља Теофана Прокоповича из којих су почели да уче први ученици. Залихе књига су убрзо исцрпљене, а како је у Русији, у кампањи насталој након смрти Петра Великог престало њихово штампање, нови митрополит Мојсеј Петровић је, притиснут потребама, наложио прештампавање Прокоповичевог буквара. Тако је у епископској штампарији у Великом Римнику (Румунија) обновљено штампање српских књига након прекида од 88 година. Оснивањем школе и прештампавањем буквара означен је почетак русификације најпре црквеног и просветног, а потом и других области друштвеног живота. То је за дуго времена усмерило развој српског друштва.

Исте године у Сремским Карловцима рођен је и Орфелинов савременик и пријатељ, историчар Јован Рајић.

У назнакама таквих историјских оквира отпочињу Орфелинове године учења које су и данас потпуно непознате. По властитом тврђењу био је самоук али је у то, у светлу завидних знања која је показао у многим областима, тешко поверовати. Своју књижевну, уметничку и све друге активности започиње 1757, након седмогодишњег учитељског рада, раскошном рукописном књигом *Поздрав Мојсеју Путнику*. За ову споменицу у част инсталације новопостављеног бачког епископа Орфелин је испевао, врло сложенем метриком, венац панегиричних песама, неке и с акростихом. Књигу је калиграфски исписао и украсио портретима, цртежима и вињетама и нотама, забележивши чак и мелодију појединих песама. Тиме је показао и свој однос према свеобухватном разумевању уметности, теми о којој се, на темељу Хорацијеве поставке *ut pictura poesis* (да песма буде као слика), у Европи његовог времена водила значајна естетичка расправа. Синкретизам је приметан и у другим Орфелиновим радовима, у међусобној повезаности његових књижевних и графичких дела.

Исте године постаје „канцелиста“ у служби архиепископа и митрополита Павла Ненадовића. У Сремске Карловце, тада центар српског политичког и духовног живота, доноси штампарску пресу и почиње с отискивањем бакрорезних књижица, али и самосталних графичких листова. Жеља за штампањем књига у правим штампаријама одвешће га у Венецију. Тамо ће 1761, у штампарији венецијанског Грка Димитрија Теодосија, који је нешто раније набавио ћириличка слова, објавити своју песму *Горестни плач*, прво штампано песничко дело код Срба. Тиме ће постати зачетник српског књижевног песништва. Једини познати примерак ове књижице изгорео је 6. априла 1941. у Народној библиотеци у Београду. Под насловом *Плач Србији* објавиће, 1762. или 1763, исту песму на језику ближег народном. У посебним књижицама штампаће у Венецији и

песме *Тренодија*, *Сетованије*, *Песн историческа* те 1765. *Мелодију к пролећу* којом, углавном, завршава свој песнички рад. Његова поезија, која одаје изграђеног песника добро упознатог са свим тајнама версификације, показује се као амбициозан покушај да се пронађе сопствени пут који ће од раније, уско религиозне књижевности, водити ка широким хоризонтима новог времена. Песме су му ширене и преписивањем у рукописне песмарице па ће се, могућно је, његов песнички опус и допунити, како је то већ не једном био случај.

У Венецији ради као редактор и коректор Теодосијеве штампарије која у то доба доживљава највећи процват. Издаје *Первоје ученије... Буквар* (1767) којим, можда и нехотице, начиње питање реформе српског књижевног језика, приређује и издаје уџбенике латинског језика, прве српске, данас несачуване, календаре те низ других књига. У новој културној средини Орфелинове књижевне и уметничке склоности добиле су, несумњиво, много импулса. Журећи да својим сународњацима приближи достигнућа европске просвећености, објављује 1768. први и, нажалост, једини број *Славено-српског магазина*, првог српског и јужнословенског часописа. Уређен по узору на часопис руске Академије, име добија по часопису *Magazzino italiano* који, годину дана раније, почиње излазити у Венецији, а међу чијим је сарадницима и Алберто Фортис. Орфелинов *Магазин* садржи поучне чланке, приповетке, песму – први сонет у српској књижевности, епиграме и преглед новообјављених књига, прве рецензије у српској литератури. Предговор овом часопису први је програмски текст српске књижевности. У њему Орфелин излаже разлоге покретања и уреднички програм који је, заправо, дугорочни пројект културне политике, план најпречих делатности у бројним областима. Јасно истичући национално-патриотски моменат, сматра да само просвећени и културни народи могу одржати корак у свом историјском расту. Износи рационалистичке мисли о потреби световне културе

на „сопственом језику“ и књиге за свакога. Усмерен на идеју опште користи, већ у самој форми часописа види погодно средство за ширење знања у служби што бржег напретка, у доба када се образовање и наука ослобађају монопола уског круга повлаштених. Иако је писао на славеносрпском и руско-словенском, Орфелин уочава потребу употребе народног језика у књижевности и залаже се за народни језик као медиј књижевног дела. Без широког круга читалаца и сарадника, али и без мцене који би му продужио живот, *Магазин* је био преурањен покушај. И такав, он је пресудно утицао да се ново доба српске књижевности почне рачунати управо од Орфелина.

Орфелиново животно дело је двотомни *Живот Петра Великог*, објављен 1772. у Венецији у две варијанте – скромнијој анонимној, те луксузној, потписаној, с посветом Катарини Великој. За своју монографију о славном руском цару прикупио је знатну литературу и користио бројне изворе, руске и западноевропске, међу осталима дела Ломоносова и Волтера. Петра Великог велича као просвећеног владара и реформатора који из своје земље прогони глупост и дивљину. Књига има и сасвим одређену патриотску мисију јер скреће руском двору пажњу на српски народ. Педантно бележење догађаја довео је Орфелин у склад са раскошном ликовном опремом књиге за коју је израдио бакрорезне карте, илустровао је портретима и медаљама те је тако учинио правим штампарским и графичким ремек-делом, једном од најлепше опремљених српских књига све до данас. Као књижевно дело та се књига може сматрати зачетком српског историјског романа. О свом славном цару ни Руси нису имали боље дело, па је књига већ 1774. прештампана у Санктпетербургу. Њоме се користио Пушкин, а утицала је и на Његошев *Горски вијенац*.

Године 1770. бечки штампар Јозеф Курцбек добија монополску привилегију за штампање ћириличних књига у Хабсбуршкој монархији и значај венецијанске штампарије замире.

Већ болестан од туберкулозе, Орфелин се настањује у Сремским Карловцима и, бавећи се домаћом економијом, враћа уметности бакрореза. Израђује низ бакрорезних листова који су међу највећим дOMETИМА српске графичке уметности. Постаје члан академије бечког мајстора Јакоба Матијаса Шмупера, првог бакроресца царства. Аутоматски ће бити примљен и у новоосновану Академију слободних уметности. За свој уџбеник красописа, *Славенску и влашку калиграфију*, наручен од Илирске дворске канцеларије и отиснут 1778. с бакарних плоча, добиће награду од Марије Терезије. Критички и отворено пише тих година *Представку Марији Терезији*, опсежну студију о стању црквено-просветних послова и јавног живота српског народа у аустријској монархији с предлозима за решавање читавог низа питања. У том спису оставиће драгоцену грађу за познавање друштвених прилика код Срба у 18. столећу, сведочанство о изврсној обавештености и знању, али и савршено савладаном схоластичком начину расправљања.

Због болести, неродних година или финансијске пропасти – не зна се поуздано – остаје без куће и имања. Скоро три године живи у фрушкогорским манастирима. Почетком 1783, на препоруку архиепископа и митрополита Мојсеја Путника, добија место коректора Курцбекове штампарије у Бечу. У правом замаху прави поновно планове, предлаже издавање српско-немачко-латинског речника, објављивање Библије и разних других потребних књига. У Бечу те године објављује и своје последње књиге *Вечни календар* и *Искусни подрумар*.

Вечни календар је читава мала енциклопедија знања у духу времена и према хоризонту публике. Њиме Орфелин у српско друштво уводи научне појмове о природи и свемиру, говори о астрономији, клими, физици, пише поуке о чувању здравља, даје и друге корисне савете, устајући против незнања и празноверја, истичући идеје о важности природних наука. Доноси и бакрорезне илустрације тема о којима пише, међу

осталима цртеже кристала снега. За *Вечни календар* ради један од својих најуспелијих бакрореза, малу композицију *Стварање света* и пише *Молитву пред смрт*, своје последње песничко дело.

Искусни подрумар књига је намењена виноградарима, настала на немачким узорима, у коју уноси и своја властита искуства и можда прве описе производње вина у Срему. Ни овом књигом није Орфелин остао у границама конвенционалног, нудећи само практични приручник. Пишући о историји, месту и значају вина, о распознавању квалитета, уживању у вину, исписао је Орфелин, први код Срба, и странице о васпитању укуса.

За више од тога што је урадио у Бечу те године, било је већ прекасно. Тешко болестан, враћа се да потражи место за гроб у завичају. Борави најпре у Пакрацу, а почетком 1784, с епископом Јосифом Јовановићем Шакабентом, својим последњим покровитељем, стиже у Нови Сад. Ту је и умро 19/30. јануара 1785. године.

Иза себе је оставио велико, лепо и разнолико дело. У то доба тешко да је ко могао више и боље. Барокна радозналост и смисао за прихватање новог, успешно су стављени у службу његових просветитељских напора.

Својим целокупним опусом Орфелин је поставио темеље рационалистичке и грађанске оријентације српске културе. Срећна је околност што се тај и такав стваралац нашао на њеном почетку, у доба када је правила своје прве модерне кораке. С правом је Доситеј Обрадовић написао: „Захарија Орфелина име неће међу родом нашим заборавити се“.